

dr Monika Niedziółka
Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny
w Siedlcach

Jednostki obiektywne w systemie regionów

Objective units in system of region

Streszczenie: Region może być rozumiany i definiowany jako określony obszar terytorialny, którego zasięg wyznaczają arbitralnie ustalone granice administracyjne lub statystyczne. Taka interpretacja wydaje się najefektywniejsza z praktycznego punktu widzenia, w związku z tym większość badań statystyki publicznej prowadzi się wykorzystując istniejące struktury ustalone drogą legislacyjną. Jednakże region może być wyodrębniony w sposób bardziej specyficzny, z uwzględnieniem rozmaitych uwarunkowań społeczno-ekonomicznych i wówczas kryterium jego wyodrębnienia stanowią kierunki i natężenia oddziaływania badanych zjawisk. Ta niejednoznaczność budzi więc wątpliwości, na ile to regiony niesformalizowane, istniejące obiektywnie, powinny być wykorzystywane w procesach rozwoju regionalnego i lokalnego. Zainteresowanie badaczy skupiało się do tej pory przede wszystkim na regionach typu makro np. województwach lub mikroregionach (grupy gmin) czy na rozwoju jednostek lokalnych np. gmin czy powiatów. Praktycznie zaś wykorzystanie jednostek przestrzennych zamykało się w granicach administracyjnych. To wybiórcze podejście do problematyki rozwoju regionalnego może jednak ograniczać zarówno wartość poznawczą, jak i praktyczną przydatność tego typu działań. Poprawność metodologiczna wymaga, by studia były prowadzone w odniesieniu do wszystkich szczebli taksonomii regionalnej i by, jednostki wszystkich szczebli były wykorzystywane w zarządzaniu rozwojem regionalnym.

Abstract: The region can be taken and defined as the specific territorial area, were the extent is designated from arbitrarily established administrative and statistic borders. This interpretation seems to be the most effective from the practical point of view. Because of that, the majority of public statistic researches, is led by taking advantage of existing, legal structures. However a region can be singled out in more specific way, with taking into consideration various social and economic conditions. This unambiguity wakes up doubts on how unformalized are those objectively existing regions and if they should be used in regional and local development processes. Till now, the researchers' interests were mainly focused on macro regions e.g. provinces, microregions (group of communes), or on the local units' development e.g. communes and poviats. Practically, the utilization of spatial unit was closed in administrative borders. However, this selective approach to the regional development, can limit a cognitive value as well as practical use of this type of operations. It requires methodological correctness to be lead with reference to all rungs of regional taxonomy and that units of all rungs would be used in regional development management.

Nauki ekonomiczne wykorzystują pojęcie regionu w trojakim znaczeniu jako:

1. narzędzie badania (region statystyczny),
2. narzędzie działania (region administracyjny lub planistyczny),
3. przedmiot poznania (region „obiektywny”)¹.

¹ K. Dziewoński, 1967, *Teoria regionu ekonomicznego*, „Przegląd Geograficzny”, z. 1, s. 33.

W związku z tym teoria regionu ekonomicznego pełni trzy zasadnicze funkcje:

- badawczą – opracowanie metodologicznych i metodycznych podstaw badań i studiów ekonomiczno-regionalnych,
- poznawczą – współdziałanie w percepcji otaczającej nas rzeczywistości,
- aplikacyjną – formułowanie przesłanek i wniosków dla polityki regionalnej².

Tak wyodrębnione regiony miały z założenia uwzględniać podobieństwo wspólnie sklasyfikowanych obszarów oraz możliwości obiektywnych porównań. Nie jest to jednak proste zadanie. W literaturze przedmiotu od dawna bowiem toczy się spór na temat: czy region jest kategorią obiektywną, czy subiektywną. Region w znaczeniu najbardziej ogólnym oznacza tyle, co określony fragment powierzchni Ziemi, wyodrębniony z otoczenia przy pomocy określonej procedury na podstawie założonych kryteriów. Zarówno więc procedury, jak i kryteria delimitacji (wyznaczenia granic) regionu zawsze mogą budzić takie czy inne zastrzeżenia ze względu na nieuchronną dozę subiektywizmu w ich formułowaniu, w związku z czym żadnego podziału regionalnego nie można uznać za obiektywny w pełnym znaczeniu tego słowa³.

W ramach klasycznego ujęcia regionalizacji problem ten sprowadzono do kwestii odkrycia jednego obiektywnie istniejącego i niezmiennego podziału naturalnego powierzchni Ziemi na regiony, będące kantowską rzeczą samą w sobie. Ów podział „przyrodzony”, istniejący w samej naturze, przeciwstawiano podziałom „sztucznym”, tj. ustanowionym przez człowieka i uzewnętrzniającym się w przebiegu granic politycznych⁴. Zasadniczym powodem wprowadzenia rozróżnienia między regionami „naturalnymi” a „sztucznymi” była frustracja często zmieniającymi się granicami politycznymi. Ponieważ celem geografii był – w ujęciu klasycznym – systematyczny opis powierzchni Ziemi (co było przedsięwzięciem żmudnym i długotrwałym), jednostki polityczne – o zmiennych granicach - były bardzo niedogodnym narzędziem takiego opisu⁵.

W związku z tym nastąpiło rozróżnienie między obiektywnie istniejącymi jednostkami a wyznaczonymi ogólnie regionami administracyjno-terytorialnymi.

Przykładowo A. Wróbel zaproponował dwa znaczenia terminu region ekonomiczny:

1. Obiektywnie istniejącą jednostkę obszaru wyróżnioną na podstawie rzeczywistych zjawisk gospodarczych, niezależną od podziałów instytucjonalnych.

² A. Potoczek, 2003, *Polityka regionalna i gospodarka przestrzenna*, Wyd. Agencja TNOiK i Centrum Kształcenia i Doskonalenia Kujawscy, Toruń, s. 11.

³ W. Kosiedowski, 2001, *Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym*, Wydawnictwo Dom Organizatora, Toruń, s. 19.

⁴ Z. Rykiel, 2001, *Krytyka teorii regionu społeczno-ekonomicznego*, Wyd. Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok, s. 15.

⁵ Tamże.

2. Terytorialną jednostkę planowania i zarządzania gospodarką, wyznaczaną przez państwa⁶.

Z kolei K. Dziewoński wyróżnił trzy znaczenia terminu region:

1. Region istniejący (będący wyrazem rzeczywistości społeczno-gospodarczej).
2. Region jako jednostka organizacyjna.
3. Region postulowany (stanowiący docelowy układ przestrzenny gospodarki)⁷.

Sytuacją idealną byłaby zgodność subiektywnie wyznaczonych jednostek administracyjno-planistycznych z obiektywnymi regionami ekonomicznymi. W praktyce zgodność taka występuje niezmiernie rzadko i dlatego coraz częściej mamy raczej do czynienia z istnieniem tendencji dostosowawczych, polegających na podejmowaniu działań poza oficjalnym podziałem administracyjnym i wykorzystywaniu w zarządzaniu rozwojem regionalnym rzeczywistych powiązań pomiędzy poszczególnymi podmiotami gospodarczymi w regionie istniejącym obiektywnie.

Z prawno-administracyjnego punktu widzenia, region administracyjny jest jednostką podziału terytorialnego kraju, wydzieloną na podstawie odpowiednich aktów prawnych, z zamiarem zachowania jej trwałości w długim czasie i wyposażoną w określony zespół zadań i kompetencji⁸. Jest to również typ regionu społeczno-gospodarczego. Charakteryzują go takie cechy, jak: delimitacja, instytucjonalizacja oraz funkcjonowanie w układzie zależności hierarchicznych, według tzw. nadrzędności i podrzędności administracyjnej. W takim ujęciu, region administracyjny można definiować jako jednostkę podziału przestrzeni, wydzieloną terytorialnie i organizacyjnie. Jest ona wyposażona w organy i instytucje administracyjne i pełni określone funkcje w hierarchicznym układzie administracyjnym państwa.

Jednostki administracyjne nie zawsze są jednak tożsame z regionami ekonomicznymi, gdyż:

- podziału administracyjnego nie dokonuje się na ogół na podstawie wcześniejszej regionalizacji gospodarczej,
- podział administracyjny ma charakter historyczny,
- podział administracyjny realizuje przede wszystkim cele polityczne i społeczne,
- podział administracyjny traktuje się jako stymulator tworzenia regionów ekonomicznych,
- ze względów pragmatycznych nie dokonuje się częstych korekt podziału administracyjnego, mimo, że władze mają pełną świadomość jego nieadekwatności do aktualnych struktur przestrzennych życia społecznego i gospodarki.

⁶ A. Wróbel, 1965, *Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii*, PAN, Instytut Geografii, Prace Geograficzne, s. 48.

⁷ K. Dziewoński, 1961, *Elementy teorii regionu ekonomicznego*, „Przegląd Geograficzny” nr 33, s. 593-613.

⁸ B. Zawadzka, *Województwo i region. Wnioski z doświadczeń francuskich*, INP PAN, Agencja Scholar, Warszawa 1993, s. 7.

- Z ekonomicznego punktu widzenia, region administracyjny powinien uwzględniać istniejącą strukturę organizacji przestrzennej kraju. Ma to być więc obszar powiązany więzami ekonomicznymi i stanowiący względnie domknięty układ gospodarczo-przestrzenny⁹. Ponadto uważa się, że u podstaw funkcjonowania regionu administracyjnego leży także podejście socjologiczne, w którym definiuje się go jako przestrzenny krąg zainteresowania mieszkańców w realizacji zadań administracji publicznej¹⁰. W tworzeniu hierarchicznej regionalnej struktury organizacyjno-administracyjnej ważne znaczenie nadaje się więc czynnikowi świadomości i tożsamości regionalnej.

Wskazać można kilka czynników, które decydują o kształcie podziału administracyjnego¹¹:

1. Sprawność działania państwa.
2. Istniejący model ustroju władz terenowych.
3. Historycznie ukształtowane układy przestrzenne zjawisk społeczno-gospodarczych.

Między podziałem administracyjnym, a tzw. podziałami rzeczywistymi powinna istnieć jak najdalej idąca zbieżność. Główne znaczenie mają układy regionów węzłowych, będące efektem funkcjonalnych powiązań miast różnej wielkości z ich otoczeniem zewnętrznym. Właściwa relacja między układem jednostek administracyjnych, a układem regionów ekonomicznych nawiązuje do pierwszego z wymienionych czynników, a mianowicie do sprawności działania państwa.

Należy zauważyć, że układ administracyjny jest statyczny, zaś układ regionów ekonomicznych ma charakter dynamiczny. Między tymi układami zachodzą dwa rodzaje relacji:

1. Dostosowawcze, powodujące, że mimo początkowej np. rozbieżności układ regionalny dostosowuje się do układu administracyjnego w zakresie pewnej kategorii zjawisk i procesów.
2. Druga tendencja ma charakter odwrotny, tzn. istnieje grupa zjawisk, w zakresie których narasta stopniowa trwała rozbieżność między obydwoma układami. Proces ten wynika bezpośrednio ze statyczności jednego i dynamiczności drugiego układu. Dotyczy to głównie zjawisk gospodarczych, których przestrzenne układy nie są determinowane granicami administracyjnymi (powiązania produkcyjne, przepływy towarowe, rozwój nowych ośrodków miejskich). Tendencja ta doprowadza po pewnym czasie do nieadekwatności podziału administracyjnego wobec układu regionów ekonomicznych¹².

⁹ B. Gruchman, *Funkcje oraz instytucjonalizacja układu regionalnego*, [w:] *Strategiczne wezwania dla polityki rozwoju regionalnego Polski*, Fridrich Ebert Stiftung Kraków 1996, s. 47.

¹⁰ W. Brzeziński, *Kształtowanie terytorialnego podziału państwa. Zagadnienia. Metody*, „Państwo i Prawo” 1963, nr 3, s. 71.

¹¹ T. Kudłacz, 1999, *Programowanie rozwoju regionalnego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 81.

¹² Tamże.

Wymienione czynniki decydujące o kształcie podziału administracyjnego są niewątpliwie najważniejsze, ale nie wyczerpują problemu. Istotne znaczenie mogą mieć także:

1. Uwarunkowania wynikające z charakteru środowiska przyrodniczego, chociaż w dużym stopniu mieszczą się one w ramach trzeciego z przedstawionych czynników; środowisko przyrodnicze jest bowiem ważną determinantą wykształcania się podziałów rzeczowych¹³.
2. Czynniki subiektywne. Często w istotnym zakresie przesądzają one o ostatecznym kształcie podziału administracyjnego. Dotyczy to głównie:
 - ścierania się różnych sił politycznych,
 - partykularyzmu grupowego, patriotyzmu lokalnego¹⁴.

Podziały administracyjne utrwalają na ogół pierwotne zróżnicowanie kraju. U podstaw delimitacji leżą przesłanki historyczne, kulturowe, ekonomiczne i geograficzne. Delimitacja nie uwzględniająca owych podobieństw czy istniejących powiązań utrudnia współpracę między lokalnymi podmiotami, lecz jej nie uniemożliwia. Dowodzą tego zarówno doświadczenia euroregionów, których powstaniu przyświecały wspólne, zwykle uwarunkowane historycznie wartości i cele, jak i tworzące się formalne i nieformalne struktury współpracy na terenach pogranicza (np. na Śląsku Cieszyńskim)¹⁵.

Część badaczy postuluje upodmiotowienie regionów jako warunek konieczny dla sprawnego i skutecznego kształtowania ich konkurencyjności. Należy jednak pamiętać, że może to stworzyć niebezpieczną tendencję do postaw autarkicznych i separatystycznego partykularyzmu. Może także rodzić skłonność do pojmowania konkurencji tylko jako współzawodnictwa, a nie jednoczesnej współpracy¹⁶. Tymczasem to współpraca i kooperacja może być źródłem przewagi konkurencyjnej regionu. Definiowanie konkurencyjności regionu tylko jako strategii rywalizacji i współzawodnictwa¹⁷ zawęża pole widzenia oraz utrudnia możliwości współdziałania.

Kwestie istnienia i funkcjonowania regionów mających charakter obiektywny stały się przesłanką do poszukiwania regionu istniejącego poza oficjalnym podziałem, który byłby powiązany ekonomicznie, społecznie czy kulturowo. Studia literaturowe wskazują na region umownie nazwany siedlecko-bialskim.

¹³ Przykładem może być klasyczne ujęcie regionu, w którym definicję operacyjną regionu geograficznego oparto na koncepcji naturalnej spójności komunikacyjnej, przyjmując że głównymi szlakami komunikacyjnymi są rzeki. Zgodnie z tym kryterium regiony geograficzne powinny pokrywać się z dorzecziami głównych rzek. Por. M. Janiszewski, 1959, *Regiony geograficzne Polski*, PZWS, Warszawa.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ E. Zeman-Miszewska, *Wspólnota lokalna wobec konkurencji ...*, op. cit., s. 3.

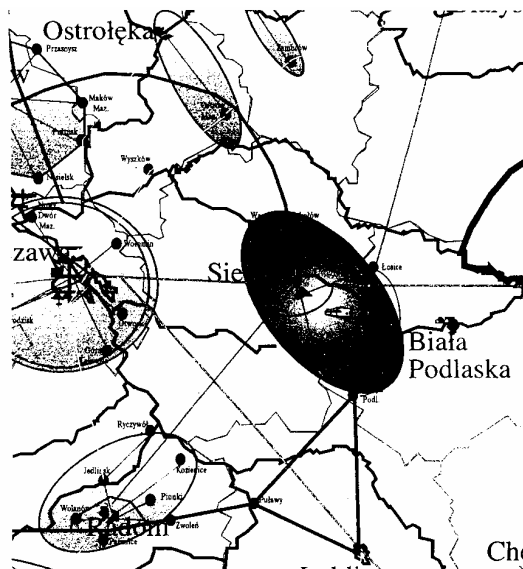
¹⁶ Tamże.

¹⁷ R. Broszkiewicz, *Zróżnicowanie poziomu konkurencyjności województw Dolnego Śląska*, referat wygłoszony na konferencji AE w Katowicach pt. „Zróżnicowanie poziomu rozwoju i konkurencyjności regionów Polski Południowej”, Ustroń 4-5 grudnia 1997.

Jako jeden z pierwszych na region siedlecko-bialski wskazał prof. Jerzy Kołodziejski¹⁸. Określił obiektywnie uwarunkowane przesłanki i generalne kierunki przekształceń strukturalnych dla regionu, który nazwał wówczas aglomeracją wschodnią Siedlecko-Podlaską.

Podstawą rozwoju tego regionu miały się stać:

1. Nowe jakościowo walory położenia regionu wynikające z procesu integracji Polski z Europą. Leży on bowiem na jednym z głównych pasm decydujących o pomyślnym przebiegu tego procesu (pasmo Europa Zachodnia-Berlin-Warszawa-Europa Wschodnia). Przewiduje się, że będzie to pasmo najwyższej aktywności społeczno-gospodarczej opartej o rozbudowę całego systemu infrastruktury technicznej i społecznej o znaczeniu europejskim; przewiduje się, że miasta i regiony położone na tym pasmie mogą ukształtować główny „klin” rozwoju Polski.

Rys. 1. Aglomeracja wschodnia siedlecko-podlaska według hipotezy polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 Plus”.

Fig. 1. Eastern agglomeration siedlecko-podlaska according to hypothesis of spatial Policy of developing country

Źródło: J. Kołodziejski, 1995: *Region siedlecki w świetle hipotezy polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 plus”*, Materiały z Konferencji Województw Trójkąta Rozwoju Ciechanów-Terespol-Kielce, Siedlce.

Source: J. Kołodziejski, 1995: *Region siedlecki w świetle hipotezy polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 plus”*, Materiały z Konferencji Województw Trójkąta Rozwoju Ciechanów-Terespol-Kielce, Siedlce.

¹⁸ J. Kołodziejski, *Region siedlecki w świetle hipotezy polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 plus”*, Materiały z Konferencji Województw Trójkąta Rozwoju Ciechanów-Terespol-Kielce, Siedlce 1995.

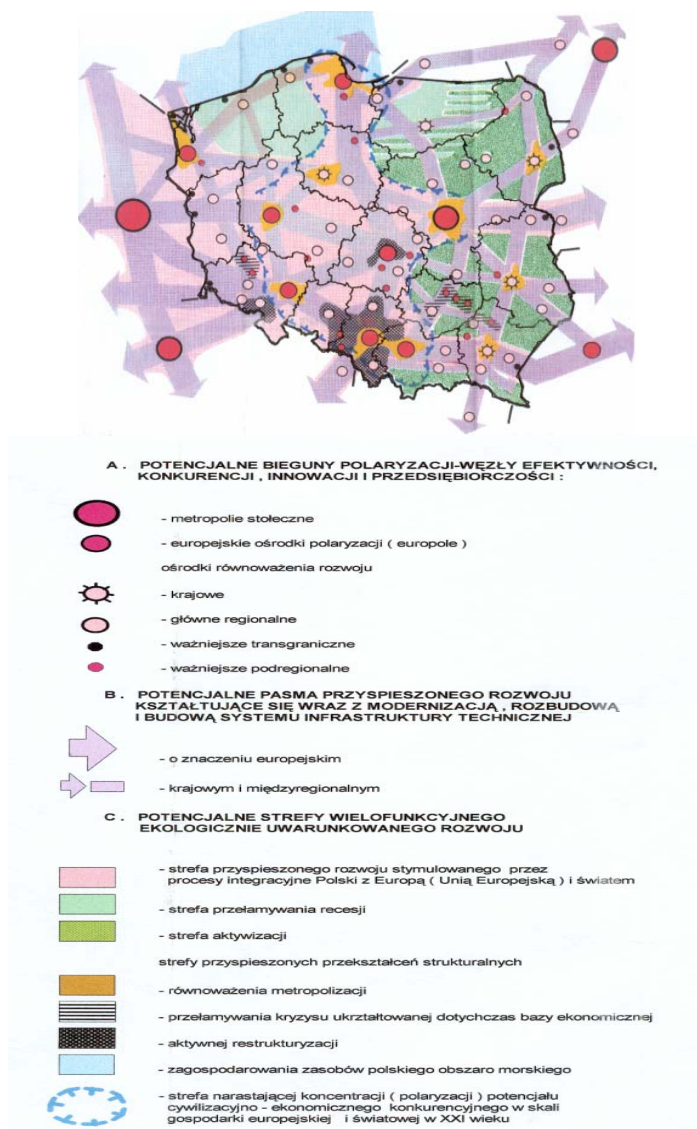
2. Położenie w najaktywniejszej części wschodniej strefy współpracy transgranicznej Polski (Warszawa-Wschód), które będzie czynnikiem generującym rozwój regionu i to niezależnie od dynamiki przebiegu procesu integracji Polski z Unią Europejską (Polska długo jeszcze będzie wyżej rozwiniętą cywilizacyjnie strefą od Białorusi i Ukrainy, z którymi sąsiaduje).
3. Położenie regionu w bezpośrednim sąsiedztwie przestrzennym z Warszawą, która rozwijać się będzie jako jedna z ważnych metropolii europejskich. W procesie tego rozwoju następować będzie dyfuzja jej aktywności na tereny otaczające.
4. Synergiczny efekt współpracy dwu ośrodków o znaczącym potencjale rozwojowym tj. Siedlec i Białej Podlaskiej.

Kontynuacja tej koncepcji została zawarta w założeniach polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 Plus”¹⁹. W strategii równoważenia rozwoju podstawą dynamizacji przekształceń strukturalnych polskiej przestrzeni mogłyby być:

- metropolia stołeczna,
- kilka (od 4-8) biegunów (ośrodków) rozwoju społeczno-gospodarczego, o znaczeniu europejskim (tzw. europoli), które w procesie konkurencji międzynarodowej (europejskiej) będą tworzyć coraz silniejsze węzły przedsiębiorczości i innowacji oddziałujące na całą polską i europejską przestrzeń,
- pasma potencjalnie najwyższej innowacyjności i aktywności społeczno-gospodarczej kształtujące się w powiązaniu z budową i modernizacją międzynarodowego i krajowego systemu infrastruktury technicznej (głównym jego elementem będzie system autostrad i linii kolejowych,
- rozległa przestrzennie strefa podwyższonej innowacyjności i aktywności społeczno-gospodarczej stymulowanej przez procesy integracyjne z Unią Europejską – strefa narastającej koncentracji (polaryzacji) potencjału cywilizacyjno-ekonomicznego, konkurencyjnego w skali gospodarki europejskiej i światowej,
- strefy rekreacyjne, w których największe w kraju walory środowiska przyrodniczego pobudzać będą popyt europejski – główne źródło ich potencjalnej aktywizacji.

W tym modelu Siedlce oraz Biała Podlaska są traktowane jako główne, regionalne, potencjalne bieguny polaryzacji, zaś region siedlecko-białski jako strefa aktywizacji oraz potencjalne pasmo przyspieszonego rozwoju kształtujące się wraz z modernizacją, rozbudową i budową systemu infrastruktury technicznej o znaczeniu europejskim. Także w nowych strukturach administracyjnych miasta Siedlce i Biała Podlaska są traktowane jako subregionalne ośrodki wzrostu.

¹⁹ J. Kołodziejcki, *Strategia równoważenia rozwoju podstawą koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 Plus”* [w:] *Polska przestrzeń a wyzwania XXI wieku*, J. Kołodziejcki (red.), Biuletyn PAN KPZK, Zeszyt 176, Warszawa 1997, s. 67 i dalsze.

Rys. 2. Koncepcja polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 Plus”, model równoważenia rozwoju

Fig. 2. Concept of spatial Policy of developing country, model of ballancing of development

Źródło: J. Kołodziejski, *Strategia równoważenia rozwoju podstawą koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 Plus”* [w:] *Polska przestrzeń a wyzwania XXI wieku*, J. Kołodziejski (red.), Biuletyn PAN KPZK, Zeszyt 176, Warszawa 1997, s. 67 i dalsze.

Source: J. Kołodziejski, *Strategia równoważenia rozwoju podstawą koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 Plus”* [in:] *Polska przestrzeń a wyzwania XXI wieku*, J. Kołodziejski (red.), Biuletyn PAN KPZK, Zeszyt 176, Warszawa 1997, p. 67 and further.

Konieczność aktywizacji współpracy w regionie siedlecko-bialskim podkreśla także prof. J. Skrzyp²⁰. Jego zdaniem podstawą rozwoju Polski Wschodniej powinna być infrastruktura techniczna. Region siedlecko-bialski leży w miejscu przecięcia dwu bardzo ważnych szlaków komunikacyjnych (Europa Zachodnia–Polska–Europa Wschodnia oraz trasa północ–południe) i powinien tworzyć priorytetowy dla Ściany Wschodniej węzeł komunikacyjny. Wzmocnienie tego regionu powinno być rozważane także z punktu widzenia ośrodków równowagi: Lublin–Białystok–Warszawa, w którym region siedlecko-bialski mógłby stać się dynamicznym centrum innowacji i nośnikiem impulsów i rozwoju na pozostałe regiony.

Regiony powinny być wyznaczone w oparciu o obiektywnie istniejące przesłanki. Współpraca ponad podziałami administracyjnymi nie jest niemożliwa, a biorąc pod uwagę coraz większą decentralizację jednostek samorządowych i coraz większe kompetencje oraz samodzielność, współpraca taka jest niezbędna dla ich rozwoju. Integracji w obrębie regionu siedlecko-bialskiego sprzyja jednocześnie słabe zintegrowanie i powiązanie zarówno z województwem mazowieckim, jak i lubelskim. Cechą Mazowsza jest bowiem jego słaba wewnętrzna spójność przestrzenno-transportowa. Wynika to z niedostatecznych powiązań transportowych stolicy województwa z terenami pozametropolitalnymi, pogłębionych przez regres transportu publicznego, oraz z istnienia bariery transportowej, jaką jest rzeka Wisła. Wzrost integracji przestrzenno-transportowej stanowi podstawowy warunek rozwoju gospodarczego całego regionu, wzmocnienia i rozszerzenia procesów dyfuzji impulsów rozwojowych z centrum regionu, poprawy dostępności do usług publicznych (ochrona zdrowia, oświata) itd.

Mazowsze jest regionem o bardzo słabej integracji społeczno-kulturowej. Poziom świadomości regionalnej i poczucia regionalnej wspólnoty interesów jest bardzo niski, lub nie istnieje w ogóle. Mieszkańcy stolicy województwa mają tendencję do niedostrzegania Mazowsza, jego walorów i problemów, natomiast mieszkańcy terenów pozametropolitalnych cechują się niechęcią do Warszawy i negacją jej potrzeb. Przyczyn niskiego poczucia przynależności do regionu mazowieckiego i niewielkiej wspólnoty interesów należy doszukiwać się między innymi w uwarunkowaniach historycznych.

W okresie międzywojennym Polska była podzielona na 16 województw, w skład których wchodziły powiaty oraz gminy miejskie i gminy wiejskie. Ówczesne województwo warszawskie składało się z 22 powiatów, a województwo lubelskie z 19 powiatów – Biała Podlaska, Biłgoraj, Chełm, Garwolin, Hrubieszów, Janów Lubelski, Konstantynów, Krasnystaw, Lubartów, Lublin, Łuków, Puławy, Radzyń Podlaski, Siedlce, Sokołów Podlaski, Tomaszów Lubelski, Węgrów, Włodawa, Zamość. Wszystkie powiaty składające się na region siedlecko-bialski funkcjonowały wówczas w województwie lubelskim. Reformą z roku 1975, Polska została podzielona na 49 województw. W latach 1975-1998 Siedlce oraz Biała Podlaska były stolicami województw: siedleckiego i bialskiego. Sąsiadujące województwa

²⁰ J. Skrzyp, *Europejska Debata Publiczna*, Mazowiecki Urząd Wojewódzki, Akademia Podlaska, Siedlce 2005.

deklarowały wzajemną współpracę, niestety nie podjęto konkretnych działań w tym kierunku. Wykształciły się jednak silne i nadal istniejące powiązania stolic województw z mniejszymi miastami (Łuków-Siedlce, Węgrów-Siedlce, Sokołów Podlaski-Siedlce, Łosice-Siedlce, Radzyń Podlaski-Biała Podlaska, Międzyrzec Podlaski-Biała Podlaska).

Pod koniec lat 90. dwudziestego wieku przeprowadzono kolejną reformę administracyjno-samorządową kraju, ustanawiając 16 województw i przywracając podział na powiaty. Reforma administracyjna weszła w życie 1 stycznia 1999 roku²¹. Od tego dnia Siedlce i Biała Podlaska straciły status miast wojewódzkich. Przynależność do regionu siedlecko-bialskiego sugeruje pośrednio także analiza nazw miast w regionie, które często są dwuczłonowe, gdzie druga część nazwy brzmi „podlaski” np. Sokołów Podlaski, Międzyrzec Podlaski, Biała Podlaska, Leśna Podlaska, Radzyń Podlaski, Komarówka Podlaska, Janów Podlaski²².

Weryfikacji wyodrębnionego dzięki analizom literaturowym regionu, nazywanego umownie regionem siedlecko-bialskim, dokonano poprzez przeprowadzoną ankietę internetową. W badaniu trwającym od 12 marca 2006 do 31 kwietnia 2006 r. wzięło udział 861 respondentów, z czego ponad 80% było mieszkańcami tego regionu²³. Kwestionariusz składał się z czterech pytań. W kwestionariuszu przedstawiono mapy regionu siedlecko-bialskiego wyodrębnionego na podstawie studiów literaturowych, a także w sposób opisowy przedstawiono położenie oraz strukturę regionu. Pierwsze pytanie miało na celu bezpośrednią weryfikację obiektywnego istnienia regionu siedlecko-bialskiego. Osiedmdziesiąt dwa procent respondentów odpowiedziało na nie pozytywnie. Do nich skierowane więc były następne pytania.

W drugim pytaniu respondenci mieli do wyboru pięć grup czynników stanowiących potencjalną przesłankę wyodrębnienia regionu niesformalizowanego oraz możliwość przedstawienia innych jeszcze czynników nie ujętych w pytaniu. Były to czynniki:

- społeczne,
- terytorialne,
- polityczne,
- gospodarcze,
- infrastrukturalne²⁴.

Czynniki społeczne to składniki regionu związane z odrębnością jego kultury, tradycją, jednością religijną, zwyczajami, sposobem życia, nazywanymi często i rozumianymi jako tożsamość regionu, która stopniowo kształtowała się w grupach rodowych, klasach społecznych, plemionach i ludach.

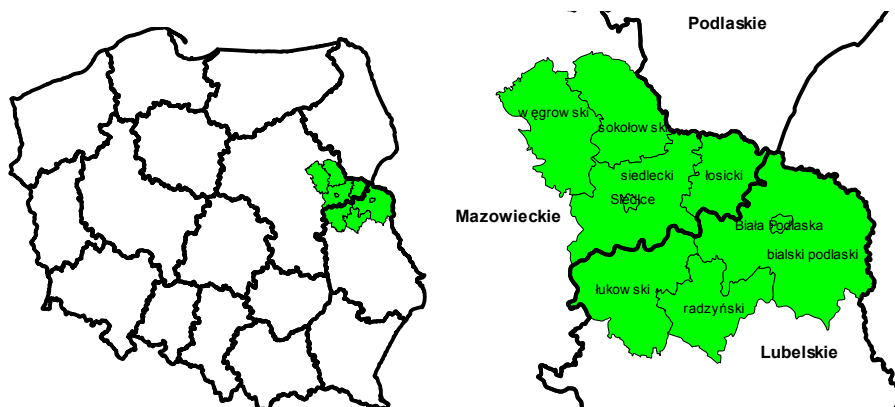
²¹ Nowy podział terytorialny wprowadzony został na podstawie: Ustawy z dnia 24 lipca 1998 roku o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa oraz Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 7 sierpnia 1998 roku w sprawie utworzenia powiatów.

²² Analogicznie można przeanalizować nazwy miast regionu ostrołęcko-siedleckiego, gdzie w jego wschodniej części dominują człony „podlaski”, zaś zachodniej „mazowiecki” np. Ostrow Mazowiecka, Maków Mazowiecki.

²³ Ankieta internetowa przeprowadzona w okresie 12.03.06-31.04.06.

²⁴ Por. A. Prokurat, *Kształtowanie się tożsamości subregionu siedleckiego*, Akademia Podlaska, Siedlce 2003.

Dzisiaj przyjmują one najczęściej postać struktur etnicznych, występujących w różnej postaci: zwyczajów, sposobów życia, mowy, podań, przysłów, obrzędów, zabaw, pieśni, muzyki i tańców, zwłaszcza ludowych. Z czynnikami społecznymi wiążą się także wspólne wartości, wierzenia, mity, język, system wartości moralnych, specyficzne cechy danego regionu i ludności go zamieszkującej.

Rys. 3. Region siedlecko-bialski na tle kraju i województw
Fig. 3. Region siedlecko-bialski relating to the country and provinces

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

Czynniki terytorialne oznaczają wspólny dla regionu obszar. Wyróżniono tutaj przynależność poszczególnych powiatów do terenów umownie nazywanych Scianą Wschodnią, położenie przygraniczne, historyczne współistnienie w granicach tych samych jednostek administracyjnych. Znaczenie terytorium (obszaru) dla procesów tworzenia regionu polega na tym, że stwarza ono fizyczną możliwość intensywnych, codziennych kontaktów (trwałych styczności, stosunków społecznych) między zamieszkującymi go grupami.

Czynniki polityczne oznaczają zintegrowanie dużej, zajmującej znaczne terytorium zbiorowości w jednolity organizm, np. subregion, który jest podporządkowany jednolitym zadaniom, celom i dążeniom. Do czynników politycznych zaliczono także poglądy i preferencje polityczne, których odzwierciedleniem jest często wynik wyborów parlamentarnych, prezydenckich czy samorządowych.

Czynniki gospodarcze umożliwiają procesy produkcji oraz wymiany pomiędzy poszczególnymi częściami regionu. Zbiorowość regionu jest wtedy powiązana gęstą i trwałą siecią współzależności ekonomicznych, formującą wspólny rynek. To oznacza podnoszenie poziomu życia, wymianę kontaktów między różnymi grupami ludności i różnymi najbardziej nawet odległymi od siebie częściami regionu.

Czynniki infrastrukturalne mogłyby być właściwie elementem czynników gospodarczych. Jednak w przypadku regionów niesformalizowanych dobre skomunikowanie regionu zarówno drogowe jak i kolejowe, ważne szlaki komunikacyjne przechodzące przez region np. planowana autostrada A2 czy dostępność komunikacyjna pozwalająca na szybkie przemieszczanie się w granicach regionu np. dojazdy do szkoły czy do pracy nabierają szczególnego znaczenia. Infrastruktura komunikacyjna jest także podstawą rozwoju, istnienia i wyznaczania regionów węzłowych bipolarnych. Dlatego właśnie spośród czynników gospodarczych wyróżniono elementy infrastruktury.

Odpowiedzi na drugie pytanie przedstawiają się następująco. Spośród czynników, które zostały wymienione jako przesłanka wyodrębnienia regionu siedlecko-bialskiego najwyższą ocenę uzyskały właśnie czynniki infrastrukturalne (średnia 3,6, gdzie 4 oznaczało czynnik bardzo ważny, 1 obojętny) oraz czynniki gospodarcze (średnia 3,4) i terytorialne (średnia 3,3). Czynniki polityczne otrzymały średnią ocenę 3,1. Najniższą wartość odnotowano dla czynników społecznych.

Analiza względnego położenia komunikacyjnego regionu siedlecko-bialskiego potwierdza wyniki uzyskane w ankiecie internetowej, wskazującej na infrastrukturę jako ważny czynnik integrujący region. Pamiętać także należy, iż rozwój infrastruktury jest dyktowany przez rzeczywisty popyt na nią, ale także istnienie infrastruktury często warunkuje i wpływa na wykształcenie się powiązań między jednostkami przestrzennymi.

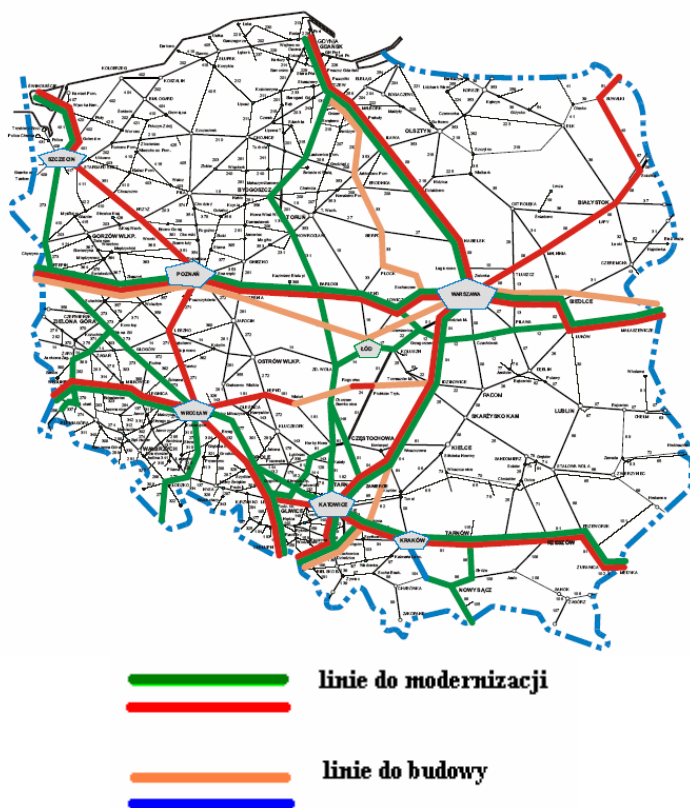
Region siedlecko-bialski położony jest na trasie II korytarza transportowego dla Europy Środkowej i Wschodniej na linii Europa Zachodnia-Berlin-Warszawa-Europa Wschodnia. Integracja Polski z UE oraz intensyfikacja handlu z krajami wschodnimi, w tym przede wszystkim z Rosją mogłoby spowodować, iż pasmo korytarza transportowego stanie się obszarem aktywności społeczno-gospodarczej opartej na rozbudowie całego systemu infrastruktury technicznej i społecznej o znaczeniu europejskim. Proces ten nie będzie jednak przebiegał samoistnie, a region siedlecko-bialski chcąc wykorzystać ewentualne szanse musi podjąć wspólne skoordynowane działania dla pobudzenia rozwoju.

Najważniejsze znaczenie dla regionu ma droga krajowa nr 2, E-30, Berlin-Warszawa-Moskwa. Droga ta „spina” oba bieguny wzrostu tj. Siedlce oraz Białą Podlaską, znacznie ułatwiając komunikację między nimi. Czas przejazdu między tymi ośrodkami wzrostu odległymi od siebie o 60 km to ok. 40 min. Trasa ta wykorzystywana jest także intensywnie dla obsługi transportu międzynarodowego oraz krajowego. Jest to najważniejsza trasa „wyłotowa” na Białoruś. W roku 2001 natężenie ruchu wynosiło 12844 pojazdy samochodowe/dobę²⁵. W Polsce tylko drogi E-40 oraz E-75 mają większe natężenie. Między innymi dlatego jednym z podstawowych filarów gospodarki np. powiatu bialskiego jest transport.

Oprócz wspomnianej trasy E-30 przez badany region przechodzą także drogi: nr 68 stanowiąca odgałęzienie drogi Nr 2 do drogowego przejścia granicznego dla ruchu towarowego w Kukurykach, nr 19 granica państwa

²⁵ http://www.gddkia.gov.pl/article/raporty_i_analazy/prognozy_i_analazy_ruchu/gpr_2005.

- Białystok-Międzyrzec Podlaski-Lublin Rzeszów, nr 63 granica państwa-Węgorzewo-Giżycko-Sokołów Podlaski-Siedlce-Radzyń Podlaski-Sławatycze, nr 698 Łosice-Janów Podlaski-Terespol, nr 696 Węgrów-Siedlce nr 806 Międzyrzec Podlaski-Łuków, 811 Sarnaki-Biała Podlaska, nr 812 Biała Podlaska-Włodawa, 813 Międzyrzec Podlaski-Parczew, nr 815 Wisznice-Parczew, 816 Terespol-Włodawa. Liczne połączenia komunikacyjne sprawiają, że przemieszczanie się w obrębie regionu pomiędzy biegunami wzrostu a pozostałymi miastami np. Sokołowem Podlaskim, Węgrowem czy Łukowem nie powinno być dłuższe niż 1-1,5 godziny.

Rys. 4. Istniejące ciągi kolejowe w Polsce
 Fig. 4. Existing railroad lines in Poland

Źródło: <http://www.pkp.pl/cop/mapa>.
 Source: <http://www.pkp.pl/cop/mapa>.

Dostępność komunikacyjna regionu będzie zwiększona w przyszłości poprzez projekt budowy autostrady A-2 tj. Berlin, granica państwa, Świecko-Poznań-Łódź-Warszawa-Biała Podlaska-granica państwa, Mińsk białoruski,

wchodzącej w skład korytarza II Sieci Głównej TIKa, stanowiącej przyszłościowe rozszerzenie Transeuropejskiej Sieci Transportowej Unii Europejskiej (TEN) na kraje Europy Środkowej i Wschodniej²⁶.

Przez region siedlecko-bialski przebiega także jedna z głównych europejskich linii kolejowych, a mianowicie linia E-20 Berlin-Warszawa-Moskwa. Z uwagi na znaczenie tej linii, została ona objęta między innymi „Umową Europejską o Głównych Międzynarodowych Liniach Kolejowych” oraz „Umową Europejską o Ważniejszych Międzynarodowych Liniach Transportu Kombi-nowanego i Obiektów Towarzyszących”. W związku z tym, że stan techniczny linii E-20 nie spełnia wymagań tych porozumień, Polska zobowiązała się do jej modernizacji, która prowadzona jest etapowo od 1993 roku.

Funkcjonowanie infrastruktury nie może jeszcze stanowić o faktycznych powiązaniach w regionie. Rzeczywiste powiązania można zaobserwować na podstawie analizy połączeń komunikacyjnych oferowanych przez masowe środki transportu. Transport kolejowy czy samochodowy coraz częściej rządzają się prawami ekonomii, w związku z tym funkcjonują tylko te linie, które rzeczywiście zaspokajają popyt na tego typu usługi w regionie. Bezpośrednie połączenia komunikacyjne pomiędzy miastami Siedlce oraz Biała Podlaska nie są wprawdzie liczniejsze niż Białej Podlaskiej ze stolicą województwa tj. Lublinem (Biała Podlaska-Lublin 21 połączeń), niemniej jednak mają spory udział w połączeniach komunikacyjnych PKS. Stanowią one ponad 35% wszystkich połączeń. Bardzo silne są związki komunikacyjne miast Sokołów Podlaski-Węgrów – liczba połączeń przekracza 30 w ciągu doby w obie strony. Na podstawie połączeń widać także dużeciążenie miast Sokołów Podlaski, Łosice, Łuków do miasta Siedlce, a Radzyna Podlaskiego do Białej Podlaskiej i Łukowa (najbliżej położonego miasta w linii prostej). Analiza powiązań infrastrukturalnych pozwoliła na odrzucenie z regionu obiektywnego siedlecko-bialskiego miasta i powiatu garwolińskiego, którego słabeciążenie ku Siedlcom zostało potwierdzone poprzez bardzo nieliczne połączenia komunikacyjne (6 połączeń w ciągu doby) i jednocześnie bardzo wiele połączeń z Warszawą (około 50). Podobna sytuacja wystąpiła w przypadku powiatu i miasta Mińsk Mazowiecki. Liczba połączeń komunikacyjnych oraz natężenie ruchu pomiędzy miastami wzrasta w godzinach porannych oraz popołudniowych²⁷. Praktycznym przykładem wykorzystania dobrego zintegrowania komunikacyjnego może być także firma GLS²⁸, której siedziby oraz obszary obsługi wyznaczane są według ściśle określonego rachunku ekonomicznego. Region siedlecko-bialski pokrywa się prawie w ca-

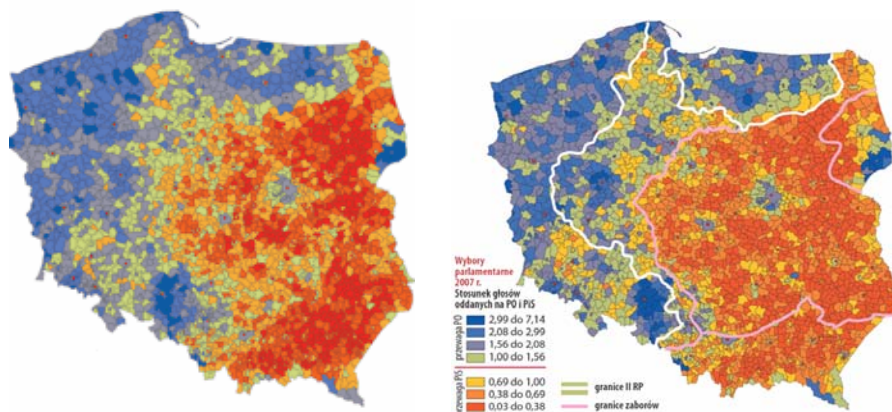
²⁶ W związku z planowanymi na rok 2012 Mistrzostwami Europy w Piłce Nożnej w Polsce oraz na Ukrainie można spodziewać się dalszych czasowych przesunięć w realizacji tej inwestycji. W planie rozbudowy infrastruktury w związku z tym wydarzeniem nie przewidziano żadnych nowych inwestycji, które by miały powstać w omawianym regionie.

²⁷ Badanie natężenia ruchu przeprowadzone przez GDDKiA w grudniu 2005 r. w miejscowości Wiśniew na drodze głównej nr 804.

²⁸ General Logistics Systems Poland Sp. z o.o. (GLS Poland) działa na polskim rynku od roku 1998. Firma świadczy usługi przewozu paczek krajowych i międzynarodowych oraz związane z nimi usługi dodatkowe.

łości z obszarem obsługi oddziału Siedlce²⁹. Przykład ten jest także elementem powiązań gospodarczych wskazanych przez respondentów w drugiej kolejności jako czynnik integrujący region siedlecko-bialski.

Wysokie znaczenie respondenci ankiety internetowej nadali także czynnikom politycznym. Czynniki te są istotne ze względu na specyfikę funkcjonowania jednostek samorządowych. Niestety w dalszym ciągu ich sprawne i efektywne działanie w warunkach rynkowych jest zagrożone przez częste zmiany oraz zakłócenia polityczne. Działanie ponad podziałami politycznymi dla dobra regionu jest nadal rzadko spotykanym wydarzeniem. Dlatego też znaczenie czynników politycznych nadal jest duże. W regionie siedlecko-bialskim można jednak mówić o pewnego rodzaju stabilizacji politycznej, której odzwierciedleniem są wyniki wyborów. W tym wypadku niezależnie od opcji politycznej, spokój polityczny i ciągłość władzy jest pozytywnym czynnikiem. Porównując mapy zamieszczone na rys. 21 widać iż poparcie dla poszczególnych partii i ich liderów jest stałe. PIS dominuje w tzw. starej Polsce – na terenach dawnego zaboru rosyjskiego i austriackiego, a także w mniejszym stopniu w granicach II RP w tzw. pasie dostępu do morza. Stałość polityczną potwierdzają także wyniki referendum europejskiego, gdzie głosy przeciw pokrywały się ze strefą wpływów PIS³⁰.

Rys. 5. Wyniki wyborów prezydenckich w 2005 r. oraz parlamentarnych w 2007 r.
Fig. 5. Results of residential choices and parliamentary

Źródło: M. Janicki, W. Władysław, *Dwie Polski. Raport*, Polityka, nr 44 z 3 listopada 2007 r., s. 26.
Source: M. Janicki, W. Władysław, *Dwie Polski. Raport*, Polityka, nr 44 z 3 listopada 2007 r., s. 26.

Reasumując, najważniejszym czynnikiem integrującym region siedlecko-bialski według wskazań respondentów ankiety internetowej, a także po

²⁹ Obszar obsługi oddziału w Siedlcach zawiera powiaty: siedlecki grodzki i ziemski, bialski grodzki i ziemski, łukowski, łosicki, sokołowski, węgrowski, a także ostrowski, wyszkowski.

³⁰ M. Janicki, W. Władysław, *Dwie Polski. Raport*, Polityka, nr 44 z 3 listopada 2007 r., s. 26.

analizie, jest infrastruktura komunikacyjna. Znaczenie infrastruktury drogowej i kolejowej wynika przynajmniej z trzech przesłanek:

1. Dobre zagospodarowanie infrastrukturalne mierzone np. jakością infrastruktury, dostępnością komunikacyjną nie tylko potencjalnych biegunów rozwoju Białej Podlaskiej oraz Siedlec, ale także biegunów i innych miast, czy innych miast między sobą, podnosi atrakcyjność całego regionu.
2. Dobre połączenie komunikacyjne biegunów wzrostu, a można uznać, iż z taką sytuacją mamy do czynienia w regionie siedlecko-bialskim, umożliwia, ewentualnie stwarza, idealne warunki współpracy i współdziałania.
3. Infrastruktura umożliwia i stymuluje powiązania gospodarcze i społeczne, zwłaszcza w regionie, który istnieje nieformalnie.

Nie można jednak do końca rozstrzygnąć, czy w regionie siedlecko-bialskim infrastruktura warunkuje rozwój powiązań gospodarczych, czy odwrotnie, ekonomiczne potrzeby jednostek gospodarujących w regionie wymuszają jej rozwój lub modernizację. Faktem jednak jest, iż istniejące powiązania komunikacyjne są wykorzystywane przez mieszkańców i podmioty gospodarcze w regionie. Dostępność komunikacyjna wyznacza zaś przestrzenny zasięg rynków zbytu oraz zaopatrzenia. Ten komfort poruszania się, a więc czas dojazdu, sprawny system połączeń bezpośrednich, przyzwoita jakość infrastruktury komunikacyjnej (drogowej i kolejowej) oraz dalsza ich modernizacja, w dużym stopniu „wiąże” region siedlecko-bialski. Rozwinięty system infrastruktury regionu nie gwarantuje jednak jeszcze sam z siebie wysokiej konkurencyjności, czy atrakcyjności regionu. Jej wzrost wymaga także sprzyjających rozwiązań instytucjonalnych związanych ze sposobem zarządzania zintegrowanym regionem i stosunkiem lokalnych społeczności oraz organów władzy publicznej do podmiotów gospodarczych i nowych lokalizacji. Dlatego tak istotna jest umiejętność współpracy często niestety uwarunkowana politycznie. Należy podkreślić, iż w opiniach respondentów ankiety internetowej nie ma dużych rozbieżności jeśli chodzi o znaczenie poszczególnych czynników. Duża zgodność panuje także jeśli chodzi o wyrażenie opinii na temat potencjalnych ośrodków rozwoju w regionie siedlecko-bialskim. Siedemdziesiąt dwa procent respondentów zgodziło się ze stwierdzeniem, że ośrodkami wzrostu i pobudzania rozwoju tego regionu mogą być miasta Siedlce oraz Biała Podlaska.

Oficjalny podział administracyjny oraz statystyczny nie jest najważniejszą przesłanką istnienia regionów w sensie gospodarczym. Jest jednak dość skuteczną barierą ich faktycznego funkcjonowania ze względu na brak podmiotów zarządzających. To sprawia, że pojawia się pytanie, czy w związku z nieadekwatnym czy nieprawidłowym podziałem administracyjnym i statystycznym dokonywać zmiany istniejącej oficjalnie organizacji terytorialnej kraju, zwłaszcza że jej weryfikacja jest niezwykle trudna i kosztowna. Utrzymanie obowiązującej, acz niedoskonałej, organizacji terytorialnej kraju nie stanowi jednak przeszkody dla podejmowania inicjatyw i działań uwzględniających istnienie obiektywnych, choć niesformalizowanych regionów, takich jak analizowany w niniejszej pracy region siedlecko-bialski. Przemawia za tym tryb stosowanych w Unii Europejskiej procedur przyzna-

wania środków na realizację projektów wspierających rozwój regionalny. Wsparciu finansowemu podlegają coraz częściej nie regiony jako jednostki administracyjne lub statystyczne, ale konkretne działania i inicjatywy realizowane przez grupę współdziałających jednostek terytorialnych lub pojedyncze jednostki terytorialne. Oznacza to, iż warunkiem pozyskania środków pochodzących z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej nie musi być funkcjonowanie otrzymujących te środki jednostek terytorialnych w określonej, sztywnej strukturze oficjalnego podziału terytorialnego kraju. Środki te może pozyskać grupa innowacyjnych i kreatywnych jednostek przestrzennych zmierzających do realizacji określonego przedsięwzięcia. Brak instytucji zarządzających i koordynujących działania gmin, miast, podmiotów gospodarczych czy jednostek naukowo-badawczych w ramach regionów niesformalizowanych jest istotnym problemem. Sprawia to, iż rozważenia wymaga koncepcja upodmiotowienia tego typu jednostek przestrzennych. Jest to jednak koncepcja, która wymaga nowych i niekonwencjonalnych unormowań prawnych i organizacyjnych.

Bibliografia

- Broszkiewicz R., *Zróżnicowanie poziomu konkurencyjności województw Dolnego Śląska*, referat wygłoszony na konferencji AE w Katowicach pt. „Zróżnicowanie poziomu rozwoju i konkurencyjności regionów Polski Południowej”, Ustroń 1997.
- Brzeziński W., *Kształtowanie terytorialnego podziału państwa. Zagadnienia. Metody*, „Państwo i Prawo” 1963, nr 3/1963.
- Dziewoński K., *Elementy teorii regionu ekonomicznego*, Przegląd Geograficzny nr 33/1961.
- Dziewoński K., *Teoria regionu ekonomicznego*, Przegląd Geograficzny, z. 1/1967.
- Gruchman B., *Funkcje oraz instytucjonalizacja układu regionalnego*, [w:] *Strategiczne wezwanie dla polityki rozwoju regionalnego Polski*, Friedrich Ebert Stiftung Kraków 1996.
- Janicki M., Władyka W., *Dwie Polski. Raport*, Polityka, nr 44 z 3 listopada 2007.
- Janiszewski M., *Regiony geograficzne Polski*, PZWS, Warszawa 1959.
- Kołodziejcki J., *Region siedlecki w świetle hipotezy polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 Plus”*, Materiały z Konferencji Województw Trójkąta Rozwoju Ciechanów-Terespol-Kielce, Siedlce 1995.
- Kołodziejcki J., *Strategia równoważenia rozwoju podstawą koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 Plus”* [w:] *Polska przestrzeń a wyzwania XXI wieku*, J. Kołodziejcki (red.), Biuletyn PAN KPZK, Zeszyt 176, Warszawa 1997.
- Kosiedowski W., *Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym*, Wydawnictwo Dom Organizatora, Toruń 2001.

- Kudłacz T., *Programowanie rozwoju regionalnego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.
- Potoczek A., *Polityka regionalna i gospodarka przestrzenna*, Wyd. Agencja TNOiK i Centrum Kształcenia i Doskonalenia Kujawscy, Toruń 2003.
- Rykiel Z., *Krytyka teorii regionu społeczno-ekonomicznego*, Wyd. Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok 2001.
- Skrzyp J., *Europejska Debata Publiczna*, Mazowiecki Urząd Wojewódzki, Akademia Podlaska, Siedlce 2005.
- Wróbel A., *Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii*, PAN, Instytut Geografii, Prace Geograficzne 1965.
- Zawadzka B., *Województwo i region. Wnioski z doświadczeń francuskich*, INP PAN, Agencja Scholar, Warszawa 1993.